ID 1540
C-2 14/12/1993

BESCHERMDE STADS- EN DORPSGEZICHTEN

INGEVOLGE ARTIKEL 20 VAN DE MONUMENTENWET

4.110520038003

TERZIET en KUTTINGEN
gemeente Wittem

Toelichting bij het besluit tot aanwijzing van Kuttingen en Terziet (gemeente Wittem) als beschermde dorpsgezichten.

De aan te wijzen dorpsgezichten omvatten de op bijgevoegde kaarten (Rijksdienst voor de Monumentenzorg, nummers 352: Kuttingen en 353: Terziet) met een stippellijn omgrensde gebieden.

Publikatie van de **Rijksdienst voor de Monumentenzorg.**

Augustus 1987.

Inleiding

De gehuchten Kuttingen en Terziet zijn gelegen ten zuiden van Epen in de gemeente Wittem, vlak tegen de Belgische grens. Zij vormen twee van de vele verspreid gelegen kleine ontginningsnederzettingen op de hellingen van het Geuldal. Mede in samenhang met een aantal andere dorpen in Zuid-Limburg, die reeds als beschermd dorpsgezicht zijn aangewezen of waarvoor een dergelijke aanwijzing in voorbereiding is, geven zij een beeld van de geschiedenis van de ontginningsnederzettingen die vooral in de 11de tot en met de 13de eeuw in Zuid-Limburg ontstonden.

Het beschermingsbelang is vooral gelegen in de met de geografische gesteldheid en de historische maatschappelijke ontwikkeling samenhangende nederzettingsstructuur. Eveneens zijn de relatie met het landschap in ruimer verband alsmede het nog in belangrijke mate historisch waardevolle bebouwingsbeeld van bijzonder belang.

Het in het beekdal gelegen gehucht Terziet sluit aan bij het reeds beschermde dorpsgezicht Plaat-Diependaal. Het gehucht Kuttingen is hooggelegen, op de heuvelrug die de scheiding vormt tussen het Geuldal en het dal van de Terzieterbeek.

Allereerst zal hierdoor worden ingegaan op de ontwikkelingsgeschiedenis in hoofdlijnen van de landelijke nederzettingen in Zuid-Limburg, waarna per kern een nadere beschrijving van de historische ontwikkeling en de historische kwaliteit van het huidige ruimtelijke karakter zal worden gegeven.

Historische ontwikkeling in hoofdlijnen

Ofschoon het zuidelijke gedeelte van Limburg reeds in de Romeinse tijd grotendeels bewoond was, zijn na het verdwijnen van de Romeinse overheersing grote delen weer ontvolkt en opnieuw bebosd geraakt. Alleen in de rivier- en beekdalen kan in een aantal gevallen continue bewoning worden aangetoond. De oudste van de huidige nederzettingen zijn in deze dalen ontstaan, hoofdzakelijk gedurende de 8ste tot de 10de eeuw.

In de 11de tot en met de 13de eeuw trad ten gevolge van een opbloei van de ekonomie een sterke bevolkingsaanwas op. Deze hield waarschijnlijk verband met de opkomst van de steden, waardoor de afzetmarkt voor agrarische produkten sterk toenam. In deze periode vond op grote schaal ontginning plaats van de hoger gelegen gronden: de hellingen en plateaus. Daarbij moest ter verkrijging van landbouwgrond veelal bos gerooid worden, waarmee tevens bouwmateriaal beschikbaar kwam. In een nog latere fase vond de occupatie plaats van de minder vruchtbare en steilere hellingen.

De aanzet voor de ontwikkeling van agrarische nederzettingen in de 11de tot de 13de eeuw vormde veelal de vestiging van een zogenaamde laathof. Reeds vanaf de vroege middeleeuwen werd het Limburgse grondgebied in hofvorm geëxploiteerd. Daarbij konden twee vormen voorkomen, namelijk de leenhof, waarbij militaire verplichtingen van de leenman ten opzichte van de leenheer de basis vormde en de laathof, waarbij de relatie tussen laat- en grondheer zich voornamelijk beperkte tot het eigendom en gebruik van de grond. In het huidige Limburg zijn enkele tientallen leenhoven bekend geweest en vele honderden laathoven.

Het van oorsprong feodale stelsel van grondeigendom en -exploitatie is tot aan de Franse Tijd van maatschappelijk belang geweest.

Vanuit de laathof werd meestal een omringend stuk land in eigen beheer bewerkt, terwijl de overige tot het domein van de hof behorende gronden door cijnsplichtige pachters werden bewerkt. De cijns werd meestal voldaan in de vorm van een vast gedeelte van de opbrengst van het land.

Door de ten gevolge van het feodale stelsel verregaande bestuurlijke en territoriale versnippering waren de domeinen betrekkelijk klein van omvang en is er dan ook sprake van een groot aantal relatief kleine dorpen in Limburg.

Omstreeks het midden van de 14de eeuw is het voor agrarische doeleinden bruikbare grondgebied vrijwel geheel in ontginning genomen. Er bleef daarbij betrekkelijk weinig woeste grond in de vorm van heide of bos over, omdat dankzij de vruchtbare lössgronden het areaal aan woeste grond ten behoeve van de mestproduktie beperkt kon blijven. Alleen de steile hellingen konden niet voor de landbouw worden benut.

In vergelijking met de rest van ons land kende Limburg al vroeg een hoge bevolkingsdichtheid.

Het aantal nederzettingen nam van de 15de tot de 19de eeuw nauwelijks meer toe. Wel trad er vanaf de 16de eeuw een geleidelijke uitbreiding en verdichting op van de bestaande nederzettingen, het eerst in de kernen die een gunstige ligging bezaten ten opzichte van de handelsroutes over de Maas en over land. De kernen in de meer afgelegen gebieden, zoals het zuidoostelijke gedeelte van Zuid-Limburg hebben echter nauwelijks nog enige groei doorgemaakt. Mede als gevolg van de vele bestuurswisselingen en het regelmatige krijgsgeweld vanaf de 16de tot in de 19de eeuw bleven de ruimtelijke ontwikkelingen echter overal zeer beperkt en incidenteel.

Verdichting kon optreden door vestiging van nieuwe, uitbreiding of splitsing van bestaande boerderijen, of door de bouw van woningen voor handels- en ambachtslieden. Door middel van uitbreiding en splitsing van boerderijen ontstonden de voor Limburg karakteristieke gesloten hoeven, door groepering van de gebouwen rond de mesthof, waarbij de L- en U-vorm als overgangsvormen gezien kunnen worden. De laatste fase werd gevormd door afsluiting van de hof met een poort, waardoor een binnenplaats ontstond.

Het sterkst was deze ontwikkeling vanaf de 18de eeuw, toen er sprake was van een sterke groei van de bevolking, onder meer als gevolg van verbetering van de landbouwmethoden (klaver- en mergelbemesting). In veel nederzettingen herinnert het bebouwingsbeeld nog aan deze bloeiperiode.

Met de sterke ekonomische teruggang ten gevolge van de landbouwcrisis in de tweede helft van de 19de eeuw kwam aan deze ontwikkeling een einde. Veel bedrijven werden opnieuw opgesplitst in verscheidene kleinere bedrijven en er kwam geleidelijk een omschakeling op gang van de akkerbouw op de fruitteelt. In de 20ste eeuw zou opnieuw een omschakeling plaatsvinden: toen kwam het accent op de veeteelt te liggen.

Ofschoon deze veranderingen in de bedrijfsvoering hun sporen in het landschap wel hebben nagelaten, zijn zij, behoudens de reeds genoemde verdichting, nauwelijks van invloed geweest op de struktuur van de dorpen.

De voornaamste sporen die ze hebben nagelaten zijn te vinden in een kleinschaliger parcellering en de aanwezigheid van boomgaarden in de nabijheid van de boerderijen. Pas na de Tweede Wereldoorlog zijn ten gevolge van de suburbanisatie en de schaalvergroting in de agrarische sektor wezenlijke veranderingen in de dorpsstrukturen opgetreden. Vooral de bouw van villa's, grote ligboxenstallen, complexmatige woningbouw en tal van recreatieve en infrastrukturele voorzieningen hebben het karakter van het landschap en van vele dorpen ingrijpend beïnvloed.

De oorspronkelijke struktuur van de dorpen werd in essentie bepaald door de wegen, waarlangs de bebouwing in wisselende dichtheden was gelegen, met daarachter meestal lange, smalle kavels bouwland, loodrecht op de weg. Incidenteel kwamen ook blokvormige percelen voor, bijvoorbeeld rond de laathoven. De dorpen vormden steeds min of meer afgesloten eenheden in het

landschap: de boerderijen met erven waren veelal omheind met hagen, daaromheen lag het open veld. Soms kwamen in de direkte omgeving van het dorp ook kleine omheinde akkers (zogenaamde kampen) voor. Deze basisstruktuur is goed te herkennen op de kaarten van Tranchot (1803-1805). Doordat de ontginningsbasis in het algemeen door een weg wordt gevormd, is de basisstruktuur van de Zuidlimburgse dorpen die van het lintdorp, waarbij de boerderijen op enige afstand van elkaar langs de weg gelegen zijn of, bij verdere verdichting van de bebouwing, het straatdorp. Door veelvuldig wisselende omstandigheden in het landschap, zoals hoogteverschillen, waterlopen, wegen en dergelijke, kan op basis van dit principe een veelheid aan variaties voorkomen, van aaneengesloten lintbebouwing tot open lintbebouwing of verspreide bebouwing.

Het beloop van de wegen valt veelal samen met het beloop van de hoogtelijnen in het landschap. In de beekdalen is vaak aan weerszijden parallel aan het water een weg aanwezig, waarbij deze tevens de scheiding vormt tussen de lager gelegen vochtige gronden, die het meest geschikt zijn voor beweiding, en de hoger gelegen droge gronden, die voor de landbouw in gebruik zijn.

Bij de jongere nederzettingen op de plateaus is in plaats van het hoogtelijnenbeloop vaak de aanwezigheid van een drinkpoel of put op een kruispunt van wegen struktuurbepalend geweest. De plaats hiervan is vaak nog herkenbaar in een driehoekige pleinruimte centraal in het dorp. Een ander kenmerkend element op een kruispunt van wegen wordt gevormd door de veelvuldige aanwezigheid van een wegkruis of -kapel, zowel in de dorpen als daarbuiten.

Karakteristiek voor de Limburgse dorpen is de ligging van de boerderijen direkt aan de straat. Bestond het dorp aanvankelijk uit langgevelboerderijen, min of meer onregelmatig met de kop naar de straat gesitueerd, bij de latere verdichting ontstond steeds meer een gesloten rooilijn langs de straat.

Het sterkst komt dat tot uitdrukking bij de gesloten hoeven. Vanaf het eind van de 18de eeuw werden nieuwe boerderijen meestal met de woonhuisvleugel evenwijdig aan de straat gebouwd. Deze periode wordt tevens gemarkeerd door een overgang in het karakter van de bebouwing.

Werden eerst voornamelijk relatief goedkope plaatselijke materialen benut, in de vorm van houten vakwerkbouw met leemvullingen, vanaf de 18de eeuw wordt op steeds grotere schaal duurzamer materiaal (baksteen, mergel) toegepast. Deze ontwikkeling begon vanzelfsprekend in de meest welvarende gebieden (binnen de invloedssfeer van de Maashandel en op de vruchtbare gronden), terwijl de nederzettingen op de schralere gronden ook nu nog hoofdzakelijk vakwerkbouw kennen. Na de Tweede Wereldoorlog wordt voor het eerst van het traditionele bouwprincipe afgeweken. Op onbebouwde erven in het dorp verrijzen vrijstaande burgerwoningen, die over het algemeen worden gekenmerkt door een afwijkende vormgeving en materiaalgebruik.

TERZIET
Ontstaan en ontwikkeling

De nederzetting Terziet wordt voor het eerst genoemd in circa 1350 als Rosit en Rosyt. Latere benamingen zijn 'in resyt' 'in der syt' (1537), 'Resyt' (1553) en 'Rezyt' (1685). Op de Tranchotkaart (1804) wordt het 'Tersit' en 'In Reseit' genoemd en op het kadastrale minuutplan (circa 1830) 'Reziet'. De naam, die wellicht herleid kan worden tot 'riet' of 'in het riet', heeft – mede gelet op de ligging in een beekdal – waarschijnlijk betrekking op de omstandigheden ten tijde van de ontginning. Aangenomen wordt dat Terziet behoort tot de ontginningsnederzettingen uit de 8ste tot de 10de eeuw, mogelijk in de omgeving van een laathof, die gezien ligging en omvang gerepresenteerd zou kunnen worden door de huidige hoeve de Schever.

Terziet maakt deel uit van de uitgestrekte gemeente Wittem. Het grondgebied van Wittem was oorspronkelijk een onderdeel van het hertogdom Lotharingen en later het hertogdom Limburg. Na in de 13de eeuw te zijn opgegaan in het hertogdom Brabant, werd Wittem in 1520 door Karel V tot een vrije Rijksheerlijkheid verheven en in 1732 tezamen met Eys en Slenaken tot een vrije Rijksgraafschap. Het grondgebied van de huidige gemeente kwam tot de gemeentelijke herindeling van 1982 nagenoeg geheel overeen met dat van de graafschap Wittem in 1771 (na de afscheiding van Slenaken). Na eerst door de Fransen als enclave te zijn beheerd, werd Wittem in 1801 bij Frankrijk ingelijfd. In 1815 werd Wittem vervolgens bij de provincie Limburg gevoegd. Nadat het zich in 1830 bij de Belgische Opstand had aangesloten, kwam de gemeente in 1839 definitief bij Nederland.

Vergelijken we de huidige situatie met die rond 1800 (kaart van Tranchot, kadastraal minuutplan), dan valt op dat de omvang van de bebouwing nagenoeg gelijk is gebleven en er zelfs ter plaatse van het ten zuiden van Terziet gelegen gehucht Klein Kullen een teruggang heeft plaatsgevonden (fotobijlage, afb. 1, 2). Sedert circa 1800 heeft derhalve in tegenstelling tot vele andere dorpen in de omgeving, vrijwel geen uitbreiding of verdichting meer plaatsgevonden. Ook na de Tweede Wereldoorlog zijn vernieuwingen en verdichtingen zeer beperkt gebleven.

Wel heeft zicht in het landschap een verandering voltrokken: in samenhang met de veranderingen in de agrarische sector vanaf het einde van de vorige eeuw heeft de verkaveling in het landschap een duidelijke schaalvergroting te zien gegeven.

Het huidige ruimtelijke karakter

De hoofdstructuur van Terziet wordt bepaald door de weg langs de Terzieterbeek, waaraan op betrekkelijk korte afstand van elkaar de bebouwing is gelegen. De bebouwing ligt in de regel op enige afstand van de weg op de hoge berm aan de westzijde van de weg.

De relatie van de nederzetting met het omringende landschap, dat hoofdzakelijk uit grasland bestaat, is zeer waardevol te noemen. Vanaf de Terzieterweg heeft men vrij uitzicht over de weilanden op de westelijke helling van het beekdal, welk zicht begrensd wordt door de zoom van het Onderste en Bovenste Bosch.

De bebouwing is hoofdzakelijk gelegen aan de westzijde van de weg; aan de andere zijde bevindt zich de Terzieterbeek. Het oostelijk talud is betrekkelijk stijl. Daar waar het hoogteverschil geringer is, aan de zuidkant van de nederzetting, is ook aan de overzijde van de beek bebouwing gelegen. Centraal in het gehucht is een wegverbreding, waar zich aan de beekzijde een met hoge bomen omgeven Mariakapelletje bevindt.

Het bebouwingsbeeld wordt in hoofdzaak bepaald door boerderijen en huizen in donkere baksteen in één tot twee bouwlagen met een kap. De architectuur is over het algemeen van een gesloten karakter, met relatief kleine gevelopeningen. De nog hier en daar aanwezige vakwerkgevels zijn in een aantal gevallen gewit.

De open ruimten tussen de bebouwing hebben over het algemeen een landelijk karakter en zijn in gebruik als erf of moestuin. Siertuinen en voor het historische beeld storende nieuwbouw komen slechts incidenteel voor.

Het wegprofiel is, ondanks verbeteringen in het recente verleden, qua breedte en indeling passend gebleven. Aan de westzijde van het dorp herinneren de hoge, met hagen begroeide bermen aan de oorspronkelijk holle weg.

De houten telefoonpalen en de daaraan opgehangen straatverlichting

4.110520038004

met eenvoudige manchetarmaturen completeren het waardevolle beeld.

De omgrenzing

De omgrenzing van het dorpsgezicht wordt aan de noordzijde bepaald door het reeds aangewezen dorpsgezicht Plaat-Diependaal. Aan de oost-, zuid- en westzijde zijn ter aanduiding van de visuele relatie met het open landschap, op een afstand van circa 200 meter de grenzen getrokken. Het voormalige gehucht Klein Kullen bestaat thans nog uit één boerderij, die echter aan historische waarde sterk heeft ingeboet, en is derhalve buiten de omgrenzing gehouden.

KUTTINGEN

Het gehucht Kuttingen is ten oosten van Terziet gelegen, op een heuvelrug tussen het Geuldal en het dal van de Terzieterbeek. De hoge ligging doet vermoeden dat Kuttingen van latere oorsprong is dan het laaggelegen Terziet, maar bronnen omtrent de ontstaansgeschiedenis ontbreken.

Het gehucht bestaat uit een aantal aan weerszijden van de weg los gegroepeerde boerderijen.

Vergelijking van de huidige situatie met de kadastrale minuut (circa 1830), laat zien dat de bebouwing aan de noordzijde van de weg belangrijke afwijkingen vertoont (fotobijlage, afb. 3). Wellicht als gevolg van een brand is de oorspronkelijke bebouwing grotendeels verdwenen en moet de thans aanwezige bebouwing in de loop van de 19de eeuw ontstaan zijn. De op de kadastrale minuut aangegeven boerderij aan de zuidzijde van de weg, die afgaande op het in een bovendorpel uitgesneden jaartal uit 1707 dateert, is nog wel aanwezig. Na 1830 werd deze boerderij naar de weg toe uitgebreid, doch deze aanbouw verkeert thans in uiterst bouwvallige toestand en is weer vrijwel geheel verdwenen.

De relatie met het omringende landschap, dat bestaat uit grasland en boomgaarden, is zeer waardevol: door de hoge ligging is vooral aan de noordzijde over grote afstand vrij uitzicht over het Geuldal aanwezig.

Het wegprofiel, met de nog aanwezige halfverharding en aan de zuidkant onder de hoge berm een molgoot, is waardevol te noemen. Opmerkelijk zijn de nog veelvuldig aanwezige erfscheidingen door middel van meidoornhagen. Het bebouwingsbeeld is laat 19de- en vroeg 20ste-eeuws. Met uitzondering van het eerder genoemde vakwerkpand is de overige bebouwing hoofdzakelijk uit baksteen opgetrokken, in één bouwlaag met een kap. De lage betonnen stal aan de noordzijde van de weg vormt daarbij een storend element.

Evenals bij Terziet is de omgrenzing van het dorpsgezicht aan de zuid-, west- en noordzijde op enige afstand van de bebouwing getrokken, ter aanduiding van de waardevolle relatie met het omringende landschap. Aan de oostzijde van het dorpsgezicht wordt de grens gevormd door de Kuttingerweg.

Rechtsgevolg van de bescherming

Ter effectuering van de bescherming van de aangewezen dorpsgezichten moet ingevolge artikel 37, lid 8 van de Wet op de Ruimtelijke Ordening een bestemmingsplan worden vastgesteld of herzien. De toelichting op het voorstel tot aanwijzing van de beschermde dorpsgezichten kan daarbij voor wat betreft het beschermingsbelang als uitgangspunt dienen. Doel van de aanwijzing is de karakteristieke, met de historische ontwikkeling samenhangende struktuur en ruimtelijke kwaliteit te onderkennen als zwaarwegend belang bij de verdere ontwikkelingen binnen het gebied. De aanwijzing beoogt op die wijze een basis te geven voor een ruimtelijke ontwikkeling die inspeelt op de aanwezige kwaliteiten, daarvan gebruikt maakt en daarop voortbouwt.

4.110520038005

Geraadpleegde literatuur:

Agt, J. F. van.
De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst. Zuid-Limburg: Vaals, Wittem en Slenaken. 's-Gravenhage, 1983.

Blok, D. P.
De Franken in Nederland. 3e druk. Bussum, 1979.

Hekker, R. C.
'De dorpen' in: Dorp en stad in Limburg; ontstaan, ontwikkeling, bescherming en herstel van historische nederzettingen. Zutphen, 1981.

Huijgen, C. A.
Van graafschap Limburg tot provincie Limburg. Maastricht/Vroenhoven, 1949.

Janssen te Limpens, K. J. Th.
Leen- en laathoven in de Maastrichtse territoria voor 1795. Maastricht, 1974.

Munsters, A. J.
'Verkenning van de middeleeuwse kerk in Limburg' in: E. C. M. Batta, B. H. D. Hermesdorf, A. J. Munsters, G. W. A. Panhuijsen e.a. (red.) Limburgs Verleden. dl. 2. Maastricht, 1967.

Steegh, A. W. A. Th.
'Erosion pastorale. Vormontwikkelingen in de Zuidlimburgse nederzettingen'. Historisch-Geografisch Tijdschrift, 5 (1987), nr. 1/2, 27–36.

Thurlings, Th. L. M. en Drunen, A. A. P. van.
'Overzicht van de economische structuur van Limburg' in: E. C. M. Batta, B. H. D. Hermesdorf, A. J. Munsters, G. W. A. Panhuijsen e.a. (red.) Limburgs verleden. dl. 1. Maastricht, 1960.

Tummers, P. L. M.
Romaans in Limburgs Aardrijkskundige namen. Assen, 1962.

Colofon:

Uitgave van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist.

Historisch-geografisch en stedebouwkundig onderzoek:
Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist.

Foto's:
Dienst van het Kadaster en de Openbare Registers, Apeldoorn (afb. 2, 3);
Rijksdienst voor de Monumentzorg, Zeist (afb. 1, 4 t/m 7);
Topografische Dienst, Emmen (omslag).

Kaarten en illustraties in de tekst:
Studio Ineke van der Burg, Bilthoven.

Verkoopprijs f 10,–.
Deze publikatie is schriftelijk of telefonisch te bestellen bij het Distributiecentrum DOP
Postbus 20014
2500 EA 's-Gravenhage.
Telefoon: 070–78 98 80.
Onder vermelding van bestelnummer of ISBN 90 346 1206 6.

Druk:
Staatsdrukkerij, 's-Gravenhage.

Fotobijlage

Afb. 1. Tranchot/Müffling, Kartenaufnahme der Rheinlande 1967–1971 (facsimile herdruk van 1803–1820), blad 85, fragment.

4.110520038006

Afb. 2. Kadastraal Minuutplan gemeente Wittem, ca. 1830, fragment Terziet.

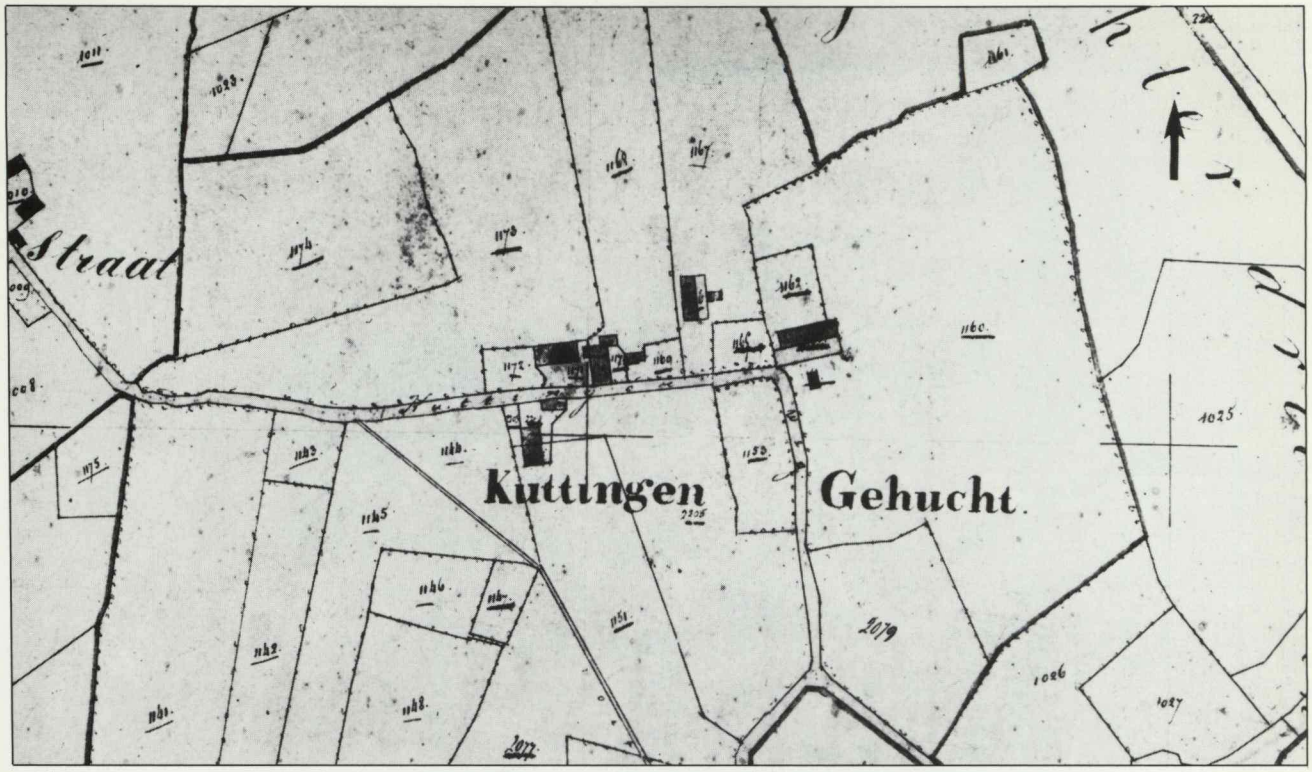

Afb. 3. Kadastraal Minuutplan gemeente Wittem, ca. 1830, fragment Kuttingen.

4.110520038007

Afb. 4. Topographische en Militaire Kaart van het Koningrijk der Nederlanden, 1973 (facsimile herdruk van 1842), blad 62, fragment.

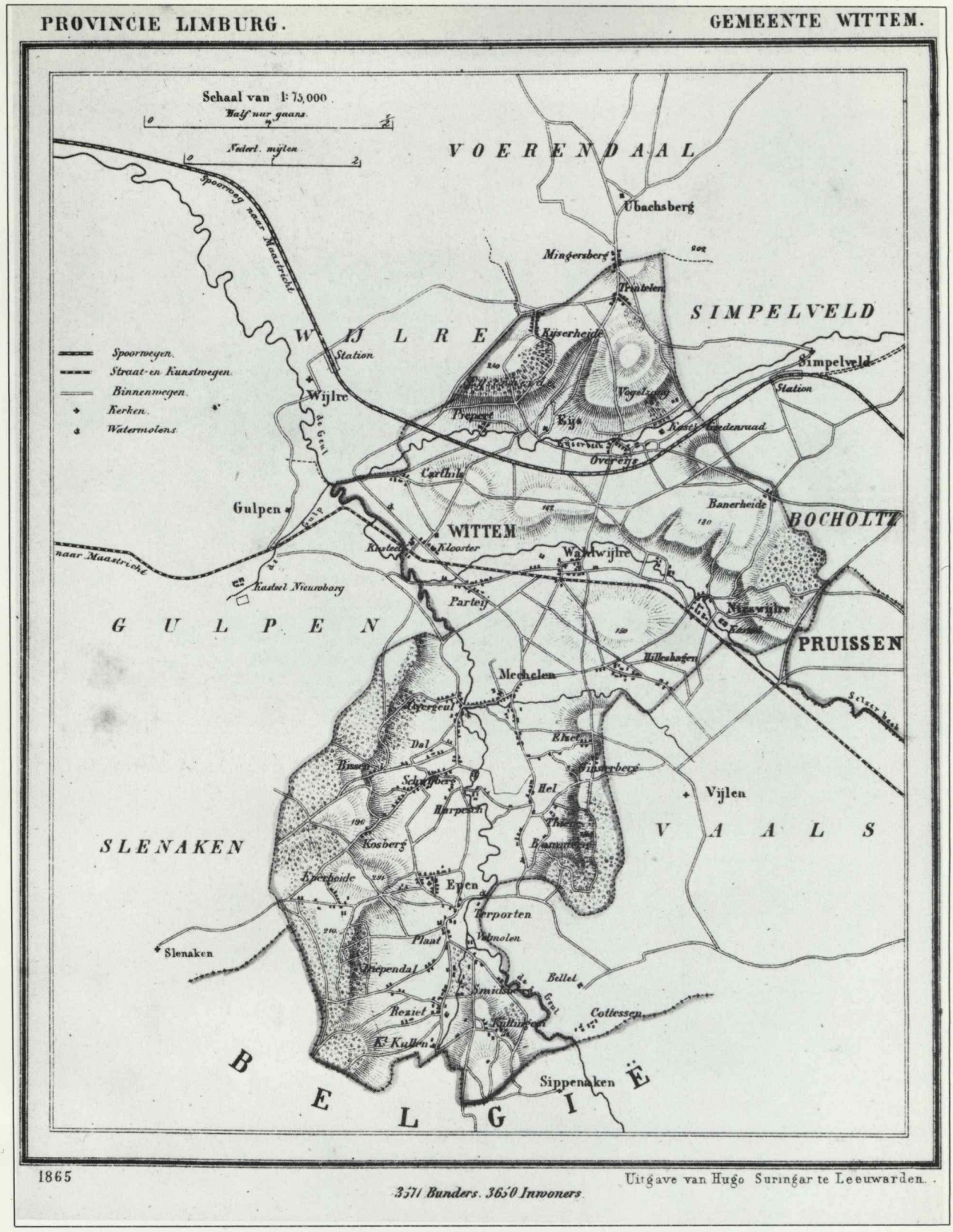

Afb. 5. J. Kuyper, Gemeente-atlas van Nederland, ca. 1865, provincie Limburg, gemeente Wittem.

4,110520038008

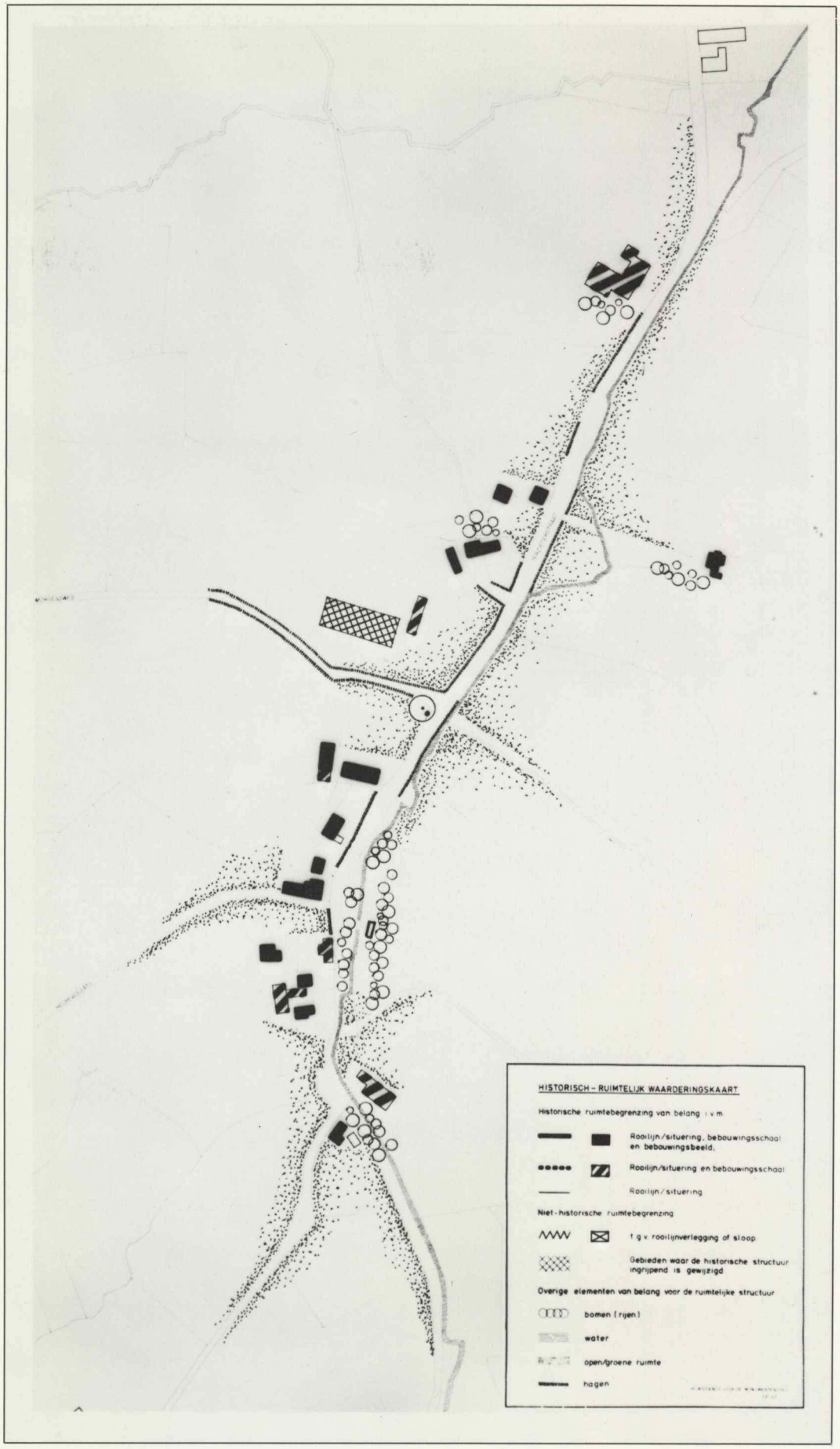

Afb. 6. Terziet, historisch-ruimtelijke waarderingskaart, 1986.

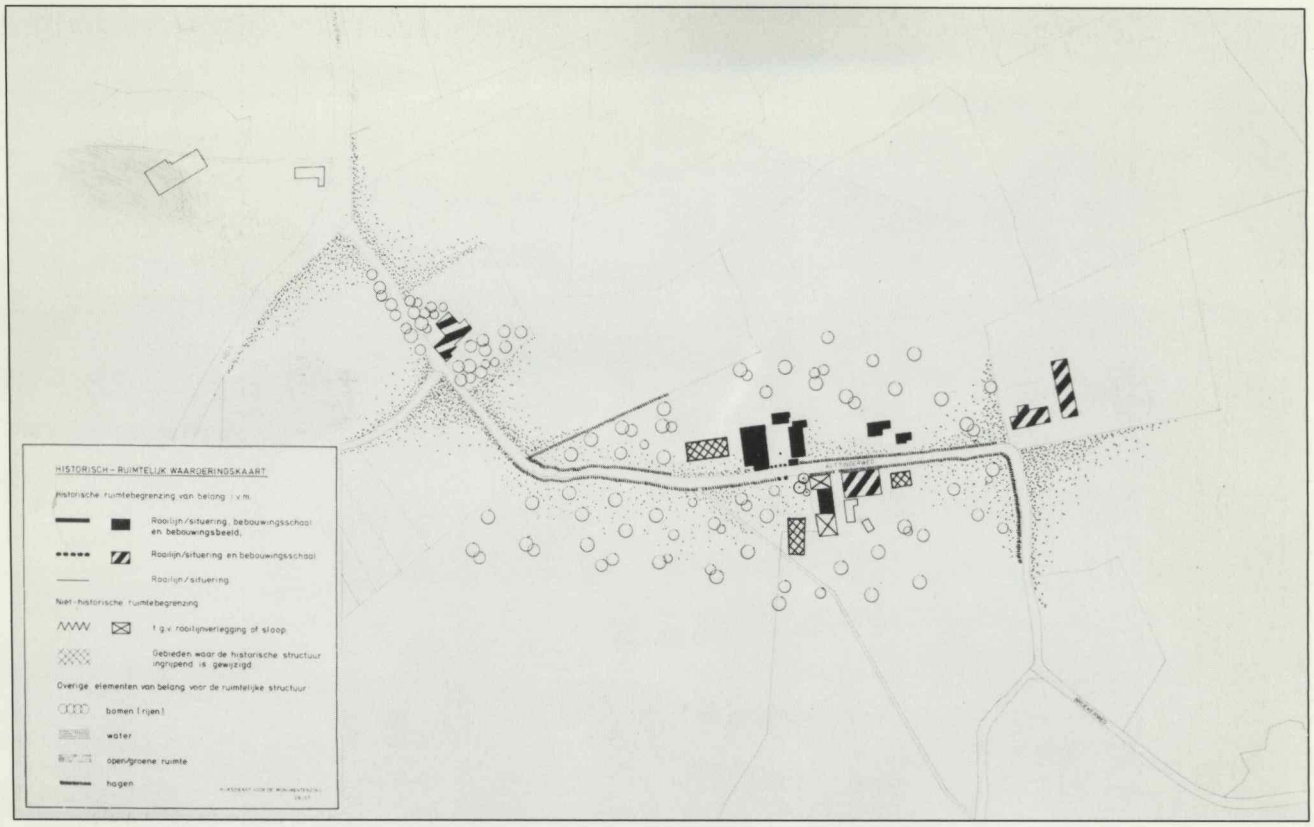

Afb. 7. Kuttingen, historisch-ruimtelijke waarderingskaart, 1986.

BESCHERMDE STADS- EN DORPSGEZICHTEN

INGEVOLGE ARTIKEL 35 VAN DE MONUMENTENWET 1988

TERZIET EN KUTTINGEN, gemeente Wittem

4,110520038009

Aanvulling op de toelichting bij het besluit tot aanwijzing van Terziet en Kuttingen als beschermd dorpsgezicht.

Resultaat gevoerd overleg

De gemeenteraad van Wittem kan instemmen met de voorgenomen aanwijzingen. Gedeputeerde Staten van Limburg stellen enkele correcties voor van de begrenzingen van de te beschermen gebieden, maar kunnen overigens instemmen met het voorstel. De Rijksplanologische Commissie kan zich verenigen met het voorstel tot aanwijzing van de beide kerngebieden en stemt in met de adviezen voor grenscorrecties.

ERRATUM

In verband met de inwerkingtreding van de Monumentenwet 1988 per 1 januari 1989 dient in de plaats van "artikel 20 van de Monumentenwet" gelezen te worden: "artikel 35 van de Monumentenwet 1988".
De verwijzing "artikel 37, lid 8 van de Wet op de Ruimtelijke Ordening" dient vervangen te worden door "artikel 36, eerste lid, van de Monumentenwet 1988".